Szentes Tamás:
A társadalomtudomány és az oktatás néhány kérdése

1. A társadalomtudomány szétaprózódása és a holisztikus szemlélet követelménye

Mint ismeretes, a valaha egységes társadalomtudomány az elmúlt két évszázadban a különálló diszciplínák és szubdiszciplínák sokaságára bomlott. Az ókori görög és római vagy éppen a kínai, arab és más bölcselettudományok művelői még magától értetődően egyszerre foglalkoztak az emberi társadalom működésének különböző, gazdasági, jogi, illetve intézményi, politikai, kulturális és erkölcsi vonatkozásaival, illetve az ember (legalábbis a szabadnak minősülő ember) mint társadalmi lény és egyszersmind mint természeti és biológiai lény materiális és morális, fizikai és szellemi tevékenységének, érdek- és értékrendjének kérdéseivel.

Sőt, a modern közgazdaságtan kifejlődésének korai szakaszában is a merkantilizmus és fiziokratizmus legkiválóbb képviselői még elválaszthatatlannak tekintették a társadalom gazdasági gyarapodásának és intézményi, állami, törvénykezési és katonai tevékenységének, illetve az emberi munka és a természet közreműködésének kérdéseit. Még a klasszikus közgazdaságtan "atyjának", a spontán piacgazdaság öntörvényeit megfogalmazó *Adam Smith*-nek a munkáiban is ott találjuk a politikával, a kultúrával, a közoktatással és neveléssel stb. foglalkozó fejtegetéseket. Nem is szólva a marxi gazdaságtan politökonómiai jellegéről és egy átfogó társadalomelméleten belüli szerepéről, stb.

A modern ipari társadalmak bonyolult rendszerének kialakulásával és a társadalmi "alrendszerek" elkülönülése, a piacgazdaságnak az állam működésével és a politikai élettel szemben nyert fokozott autonómiája nyomán, valamint a társadalomtudomány művelőinek a bonyolult rendszer kisebb-nagyobb részeire összpontosító vizsgálódásai folytán azonban a 19. század közepétől kezdve a legutóbbi időkig a *szakosodás okozta szétaprózottság* vált mindinkább jellemzővé a társadalomtudomány és annak diszciplínái, köztük a közgazdaságtudomány fejlődésére is.

Ez – miként általában a szakosodás – egyfelől a részletek hatékonyabb feldolgozása, elmélyültebb tanulmányozása és kifinomultabb eszközök kidolgozása révén a tudományos ismeretek és módszerek gyarapodását hozta magával, másfelől viszont a szemléletmód elszegényedéséhez, a nagyobb és szélesebb összefüggések szem elől tévesztéséhez, a részleteknek valós térbeli és időbeli kontextusaikból való kiragadásához is vezetett.

Így például a "mainstream"-nek, vagyis fő áramlatnak nevezett közgazdaságtani irányzat fejlődésére - a parciális összefüggésekre vonatkozó tételek sokasodása és az egyre kifinomultabb metodika gazdagodása mellett - az egyoldalúság és a látókör beszűkülése, sőt a valóságtól elrugaszkodott koncepciók és matematikai modellek alkalmazása vált jellemzővé. (Erről bővebben lásd: *Szentes, T.* , 2002.)

G. C: Harcourt (1972) szerint "...a tudományos tisztaság keresése közben a gazdasági elemzést eltávolították a gazdasági és társadalmi kérdésektől." (119. o.) A College of Europe számára írt tanulmányukban *L. Bekemans és P. Lourtie* (1995) megállapították, hogy "A mainstream neoliberális közgazdaságtani iskola tudományos fejlődése a Gazdaság és a Társadalom világos elhatárolását eredményezte. E két területet ez az irányzat úgy tekinti és kezeli mint a kutatás két elkülönült tárgyát; a gazdasági jelenségeket egy légüres térben elemzi, amely el van szigetelve a társadalmi kontextustól... A standard közgazdaságtan az elvonatkoztatás folytán eltekint a 'homo ethicus'-tól, illetve a 'homo socialis'-től, és elemzését a hasznosság és önérdek mechanizmusainak alkalmazására redukálja...A mainstream közgazdaságtan elveszítette az eredeti kulturérzékenységet, egy kultúramentes absztrakcióvá vált." (17, 18, 30. o.).

A valóság, a világtársadalom és világgazdaság legújabb-kori fejlődése azonban mindinkább irrelevánssá és anakronisztikussá teszi az egyoldalú megközelítéseket, a szakterületi merev elkülönülést, a szélsőséges nézeteket és az egymást kizáró alternatívákat.

Ma már ugyan nemcsak és nem annyira a világgazdasági, illetve a nemzetgazdasági válságról, hanem inkább annak elmúltáról vagy a kilábalás ígéretes fejleményeiről esik szó, az emberi társadalom azonban mind rohamosabb tempóban rohan a további fejlődését, sőt egyáltalán a fennmaradását fenyegető *globális válság* felé. Eközben az egymástól elkülönült társadalomtudományi diszciplínák művelőinek többsége (tisztelet a kivételeknek) továbbra is elmerül az adott diszciplináris „szakmához" tartozó *parciális kérdéseknek* a globális egésztől elvonatkoztatott vizsgálatában. Más szóval: továbbra sem látják a fáktól az erdőt, pontosabban: az egyes fákat veszélyeztető gyújtogatásoktól a már fellobbant erdőtüzet. Sokan meg továbbra ideologikus fogalmakkal és érvekkel közelítenek a felhalmozódott bonyolult problémákhoz.

A válságoknak, így a legutóbbi válságnak is az értelmezésében, magyarázatában és a válságkezelés módjában tapasztalt leegyszerűsítések (lásd bővebben *Szentes, T., 2009, valamint Csaba, L.,* 2009 és 2010) részben azzal magyarázhatók, hogy az *ideologikus szemléletmód*, az egy bizonyos elméleti irányzat kizárólagos igazságának feltételezése eleve kizárja más elméletek, elméleti irányzatok (nem kevésbé csupán részigazságokat jelentő, de) felhasználható releváns megállapításainak figyelembevételét. Részben viszont annak is betudhatók, hogy többnyire nélkülözik a *történeti szemléletmódot* (amely a korábbi válságok tanulságainak összegzését kívánná) és a megfelelő, elfogultságtól és egyoldalúságtól mentes *kritikai szemléletet is*, főként pedig a *holisztikus látásmódot*.

A társadalmakon belüli és nemzetközi egyenlőtlenségek növekedése természetszerűen súlyosbítja a gazdaság egyensúlytalanságát, ami annak különféle szféráiban időről időre kirobbanó válságokhoz vezet. Ráadásul a legszegényebb társadalmak elitrétege is a fejlett országok gazdagjainak luxusfogyasztását és életmódját igyekszik utánozni annak nemzetközi demonstrációs hatásai nyomán, ami a valaha nagyon is progresszív, megtakarító-beruházó nemzeti burzsoázia helyett inkább egyfajta – *Andre Gunder Frank* könyvének (1972) címét idézve – „lumpen-burzsoázia" megjelenését, spekuláns, parazita és pazarló magatartását példázza. Ez, főként pedig a pazarló luxusfogyasztásnak a fejlett országokból áradó demonstrációs hatása, az egyik legfontosabb meghatározó oka, előidézője a nemzetközi eladósodás iszonyatosan kumulatív folyamatának. Mindennek ellenére a válságok értelmezésére és a

válságkezelésekre továbbra is a szűk látókörű szemlélet, a rövidtávra és parciális jelenségekre koncentrálás a jellemző.

A *szűklátókörűség*, a lényeg helyett a részletkérdésekre koncentrálás és a konvencionális, illetve ideológiai ihletésű koncepciók és sémák alkalmazása azonban *nemcsak a közgazdászok* zömére jellemző. Nemigen mentes (legfeljebb témakörének jellegénél és kiterjedtségénél fogva kevésbé) az említett fogyatékosságoktól a politikatudomány sem. Jól példázza ezt nemcsak a politikai demokráciának többnyire eleve a kialakult, működésében nem egészen demokratikus képviseleti rendszerrel való azonosítása és érvényesülésének jobbára a szükséges intézmények és jogszabályok megléte, illetve betartása alapján való értékelése. De nem kevésbé példázza az emberi jogok állampolgári jogokként való leszűkített értelmezése,[1] a társadalmon belüli (etnikai, vallási és egyéb) konfliktusoknak és a nemzetközi, illetve regionális konfliktusoknak is gyakran a történelmi és gazdasági összefüggésekből kiragadott vizsgálata vagy éppenséggel a különböző kultúrák szükségszerű összeütközéseként való ábrázolása, stb.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a társadalomtudományokban *a történeti, a kritikai és a holisztikus szemlélet* eleve nélkülözhetetlen kritérium! Ha elfogadnánk *H. Leibenstein*-nek (1957), az egyébként neves amerikai professzornak a módszerét, aki a fejlődő országok gazdasági elmaradottságával foglalkozó híres könyvében vizsgálódását azzal kezdi, hogy „vegyük ki az intellektuális kérdést a történelmi összefüggésből!" (3. o.), eleve lemondanánk arról, hogy megértsük és magyarázhassuk a vizsgált jelenség vagy folyamat mélyebb okait. Ha pedig kritikátlanul elfogadjuk a fennálló viszonyokat, intézményeket, politikákat, óhatatlanul azok apológiájába tévedünk, és ha kritikátlanul kezeljük tudományunknak és persze saját tudományos munkánknak is az eddigi eredményeit, akkor az általános és örök érvényű tanok téveszméjének, vagyis hittételeknek a tudománytalan világába kerülünk. Holisztikus, vagyis az egészre és nemcsak a részekre koncentráló szemlélet nélkül viszont eleve elveszünk a (bármennyire is fontos és vizsgálandó) részletekben.

Napjainkban – különösen a felgyorsult globalizáció nyomán – mindinkább követelménnyé válik a *holisztikus és globális szemléletmód*, valamint a multi-, illetve *interdiszciplináris megközelítés*, az elemzésnek egyszerre több, egymást nem kizáró, sőt egymással összefüggő szinten való elvégzése.

[1] Az „emberi jogok" ugyanis az állampolgárságtól, nemzetiségtől, vallási hovatartozástól függetlenül az emberi társadalom minden tagjára kellene, hogy vonatkozzanak, és értelemszerűen felölelnék a szabad bevándorlás, letelepedés és munkavállalás jogát is, ez utóbbi jogokat azonban még a legdemokratikusabb és saját állampolgáraik jogait tiszteletben tartó államok sem biztosítják korlátozások és szelekció nélkül. Ha persze a korlátozásokat feloldanák, annak messzemenő következményei lennének a jelenlegi nemzetközi viszonyok között. De ez még nem indokolja a két fogalom apologetikus egybemosását!

2. A tudományos elméletek korlátozott érvényessége és az ideológiáktól való megszabadulás követelménye

Ma már mindinkább nyilvánvaló, hogy örökérvényű tudományos felfedezések, egzakt és végleges kutatási eredmények nemigen léteznek, különösen nem a társadalomtudományok területén. A társadalomtudományok az emberi cselekvések sokasága és kiszámíthatatlansága által állandó változásban tartott társadalmi valóság kutatásában eleve *csak viszonylagos és ideiglenes érvényű* eredményeket tudnak produkálni.

A természettudományok és a társadalomtudományok között a tudományos elemzés *tárgyában* meglévő különbség kétségkívül megmutatkozik nemcsak az alkalmazott terminológia és módszertan közérthetősége, valamint a tudományos eredmények gyakorlati megvalósítása terén tapasztalható eltérésekben, hanem a kutatási eredmények és elméleti tételek viszonylagos tartóssága, érvényessége tekintetében is. Ezeket a különbségeket azonban aligha indokolt eltúlozni.

A Természet, illetve annak változásai, valamint az annak részét képező és társadalmi közösségekben élő ember cselekvése közötti összefüggések és kölcsönhatások sokasága a valóság olyan komplexitását eredményezi, amelynek felismerése *egyfelől* mindinkább megkérdőjelezi a különböző tudományterületek közötti éles határvonalak feltételezését, és szükségképpen előtérbe helyezi a tudományos kutatások interdiszciplináris jellegét és a holisztikus szemlélet követelményét. (Ezt jól példázza a jövőkutatás fejlődése, valamint a „fenntartható fejlődés” koncepciójának többdimenziós, ökológiai és társadalmi, gazdasági, kulturális, illetve nemzetközi politikai vonatkozású értelmezése.) Eközben az egymás eredményeiből való kölcsönös tanulás és a matematikai, illetve számítástechnikai módszertan diszciplináris határokat átszelő terjedése még inkább közelíti egymáshoz a különböző tudományterületeket. *Másfelől* viszont a tudományos felfedezések viszonylagos értéke és érvényessége - a mind több részletében és változásában vizsgált valóság tükrében és a megújított kutatások fényében – egyre inkább nyilvánvalóvá válik a természettudományok és nem utolsósorban az orvostudomány és biológia terén is. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni *Ilya Prigogine és Isabelle Stengers* (1986) híres, magyarul is megjelent (1995) könyvéből: „Az utóbbi időben ...tömegével merültek fel újabb kérdések, melyek nyilvánvalóvá tették tudatlanságunkat az ismertnek vélt anyag tulajdonságait illetően.” (ix. o.) "Mekkora diadalt aratott az Einstein által elképzelt négydimenziós világegyetemmel az a fizika, amely tagadta az időt! S micsoda megrázkódtatás következett be, amikor felfedezték tárgya evolutív természetét!" (x. o.) "...a mai tudomány már nem azonos a ’klasszikus’ tudománnyal. Azok az alapfogalmak, amelyeken a ’klasszikus világfelfogás’ nyugodott, az elmélet fejlődésének mai fokán már nem érvényesek…” „Az az elképzelés, amely a természeti folyamatok összességét kisszámú törvényre szerette volna visszavezetni, maga sem él már. A mai természettudományok minőségi eltérésekben és lehetséges meglepetésekben gazdag, töredékes univerzumot írnak le." (6. o.) "...észre kell vennünk, mennyire átalakult a természettudományok tárgya. Már nem olyan idők járnak, mint amikor a változatlan jelenségekre irányult a figyelem." (7. o.)

Mindez aligha lehet meglepő azok számára, akik tisztában vannak a tudományos kutatás, a „research”, azaz az *újra-keresés* valódi természetével és eredményeinek korlátjaival. Vagyis azzal, hogy a végtelen és gyorsan változó világegyetem kutatása soha nem hozhat végleges, illetve teljes eredményt, hogy tehát a kutatást újra meg újra meg kell ismételni, és tudásunk – minden gyarapodása ellenére – korlátozott marad.

Meglepő lehet viszont azok számára, akik nem ismervén a tudományok történetét úgy gondolják, hogy már a kutatás megindulásakor általában meghatározható a várható eredmény, sőt, mindenkor előre megtervezhető és ütemezhető a kutatás menete. (Vagyis akik úgy képzelik el a tudományos kutatást, mint amikor egy lakásban keressük a valahol elhagyott lakáskulcsot. Ez esetben ugyanis a cél és a várható eredmény, nevezetesen a kulcs megtalálása világos; és a kutatásnak a vége is meghatározható, tudniillik mihelyt megtaláljuk a kulcsot.) A tudományos kutatásban azonban gyakran egészen *más* eredmény születik, mint amire számítottunk. A kutatás menetében is előállnak *váratlan fordulatok*, amelyek esetleg más irányba terelik a kutatást, és más időigényt szabnak. A természettudományi és orvostudományi felfedezések jelentős része – mint ismeretes – bizonyos értelemben véletlen eredménye. A társadalomtudományi kutatások olyan jellegzetes terméke pedig, mint a publikálható könyv, gyakran meglehetősen más szerkezetű, más tartalomjegyzékkel, sőt, esetleg más címmel jelenik meg, mint ahogy azt eredetileg elterveztük.

Ennek ellenére mindinkább terjed az a gyakorlat, amely *már a pályázat benyújtásakor* megköveteli nemcsak a kutatás tárgyának és csupán hipotézisként megfogalmazható várható eredményének megjelölését, hanem a kutatás menetének időbeli ütemezése mellett az egyes szakaszokban elérendő tudományos eredmények meghatározását, sőt, a kutatás „végső” eredménye tudományos jelentőségének és gyakorlati hasznosságának feltüntetését is.

A tudományos kutatás (a „re-search”) persze mindig is meghatározott probléma megoldására, egy összefüggés feltárására és megvilágítására, valamely jelenség vagy folyamat megmagyarázására irányul. De ha tudnánk előre, hogy mi a megoldás, milyen az az összefüggés, amelyet kutatunk, és mi a magyarázat, akkor kutatásra nem is lenne szükség. Még amikor valamilyen elméleti tétel vagy hipotézis igazolására indul a kutatás, akkor sem igen fejeződik az be a „quod erat demonstrandum”-mal, hiszen maga a tétel, illetve hipotézis szükségképpen olyan *absztrakcióra* épült, amelynek módosítása, teljes vagy részleges feloldása újabb irányba tereli a kutatást.

A *társadalomtudományi elméletek történelmi fejlődése* meglehetősen jól tükrözi a történelmi korszakváltások menetét, a történelmi fordulópontok, új kihívások hatását és az egyes országok, ország-csoportok gyakorlati problémáinak alakulását. Bár az elméletek többnyire - egyes kivételektől eltekintve - az emberi társadalom, illetve a nemzet javát, gazdagodását, fejlődését, hatékonyabb gazdálkodását, viszonyainak, életfeltételeinek javulását célzó, illetve a társadalmi igazságosságot szolgáló eszme, idea jegyében születettek, mindig is az *adott helyen és korban* jelentkező problémákra keresték a megoldást, vagy legalábbis a magyarázatot (saját koruknak hegeli korlátjai között). De egyetlen elméleti irányzat sem adott, nem is adhatott kimerítő és elégséges választ az összetett és ellentmondásos valóság egészének problematikájára. Kivétel nélkül valamennyi elmélet a bonyolult valóságnak csak egy-egy szegmentumát, korlátolt részét

tárhatja fel, világíthatja meg - jól vagy rosszul. Hiszen *minden elmélet* absztrakcióra, a bizonyos szempontból kevésbé lényegesnek tartott jelenségektől való elvonatkoztatásra épül. Ezért *egyik sem* lehet tökéletes. És mert mindegyik más-más szempontból absztrahál, illetve választja ki a vizsgálat tárgyaként lényegesnek vélt jelenségeket, így szükségképpen nemcsak ellentmondanak egymásnak, de jól ki is egészíthetik egymást. Hiszen ugyanannak az összetett és ellentmondásos valóságnak a különböző aspektusait ragadják ki, más-más részletét elemzik.

A Nobel-díjas *Gunnar Myrdal* (1968) szerint „az elmélet nem több, mint a tanulmányozandó társadalmi valóságra vonatkozó kérdések egy összefüggő sorozata”.(25. o.)

Csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akad akár csak *egyetlen* olyan elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. Az elméletek lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki *bármely* elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve politika közvetlen formálására való alkalmasságot vár el!

Bár a valósághűség és a logikai következetesség szempontjából aligha tehetünk egyenlőségjelet valamennyi elmélet közé, kivétel nélkül mindegyikből leszűrhetők hasznos tudnivalók, valóságos összefüggésekre vonatkozó következtetések, alkalmazható fogalmi és módszerbeli ismeretek. És minden bizonnyal valamennyi elmélet megalkotóját eredetileg a jobbítás szándéka vezérelte.

Korunkban mindinkább egyértelmű követelménnyé válik az "örökérvényű" tanokkal szembeni *kétkedés*, a tudományos megismerés – *Heller Ágnes* (1994, 158. o.) kifejezésével élve – "korlátozott relativizmusának" tudomásul vétele, továbbá a kizárólagosnak feltételezett alternatívák választása helyett az optimális kombinációkra törekvés, az *aurea mediocritas* keresése, valamint és nem utolsósorban – az elméleti irányzatok további diverzifikációja és az elméleti tételek és módszerek sokasodása mellett – az értelmezések pluralizmusának tudomásul vétele és egyfajta *konstruktív eklekticizmus* irányzata a szélsőségek háttérbe szorulásával.

E követelmény ellenére az elméletek ideológiákká torzulása, politikai célokhoz igazított manipulált értelmezése és egyik vagy másik elméletnek a kritikátlan, mint egyetlen igaz, helyes és üdvözítő tanként való kezelése még ma is gyakran visszakísért.

Sőt, olykor újra megjelennek a múltból felelevenített ideológiai érvelések is, mint például a külföldi tőkeberuházásokkal szemben megkülönböztetés nélkül felhozott *általánosító* vádak, különösen a multinacionális társaságok elleni "exorcista" támadások, *jobboldali nacionalista vagy éppen szélső-baloldali koncepciók*. Fel-feltűnik a "lekapcsolódás", világgazdasági elszigetelődés, befelé fordulás anakronisztikusan irreális, naiv ideája is. A ludditák mozgalmához hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi a globalizáció elleni retorika és demonstrációk esetében – ahelyett, hogy a figyelem azokra a viszonyokra, körülményekre, intézményi és politikai struktúrákra helyeződne, amelyeknek gyökeres reformja nélkül a felgyorsult és megállíthatatlan globalizációs folyamat kétségkívül növeli a meglévő egyenlőtlenségeket.

Másfelől viszont a liberalizmus eszméje gyakran olyan *ultraliberális ideológiaként* jelenik meg, amely az egyéni szabadságnak és önérdek-követésnek a közjót gyarapító és a közösség érdekét nem sértő etikáját – a liberális eszmék eredeti szellemi atyáinak (mint pl. *Adam Smith*-nek) explicit felfogásával ellentétben - az etikátlan business gátlástalanságaként, a vagyon és hatalom birtokosainak szabadosságaként értelmezi, minden társadalmi és kulturális értéket a spontán piaci mechanizmusnak alárendelt árukká degradál. Azok a

mai ultra-liberális politikusok, akik a közoktatás, az egészségügy, a tudomány és a kultúra terén is közönséges piaci viszonyokat kívánnak teremteni, a liberális közgazdaságtannak még arról a közismert tételéről is megfeledkeznek, hogy ti. a piac normális működése feltételezi mind a vevő, mind az eladó megfelelő informáltságát. Márpedig mennyiben azonos az oktatott diák és az oktató tanár tájékozottsága arról, hogy az előbbinek milyen tudásra van szüksége?! Avagy a beteg páciens és az orvos tájékozottsága arról, hogy mi a helyes gyógymód?! Avagy a kutatást támogató kormányzat, illetve vállalat és a kutatást végző tudós tájékozottsága arról, hogy mit és hogyan kell kutatni?! Avagy a műveltségre szoruló, illetve kulturális élményben részesítendő közönség és a kultúrát terjesztő művész tájékozottsága arról, hogy mi a kulturálisan értékes?!

A *monetarista* közgazdasági elméletre hivatkozók viszont a monetáris egyensúly helyreállítását csupán deflációs politikával, a pénzkínálat csökkentésével és ennek érdekében a költségvetési kiadások lefaragásával vélik biztosíthatni – megfeledkezve arról, hogy a szóban forgó elmélet a pénz iránti keresletnek a termelés fokozásával bekövetkező növekedésére is utal, vagyis nem állítja szembe az egyensúlynak és a gazdasági növekedésnek a kritériumát. És megfeledkeznek arról is, hogy a költségvetés egyensúlya, bármennyire is fontos, nem azonos a gazdaság egyensúlyával, a gazdasági egyensúly pedig még nem biztosítja a *társadalmi egyensúlyt*. Vagyis ez utóbbi feláldozása az előbbi és különösen a költségvetési egyensúly oltárán ellentétes hatásúnak bizonyulhat.

Az ideologikus szemlélet többek között megmutatkozik a fennálló, válságokkal terhes, társadalmilag és nemzetközileg egyenlőtlenítő világgazdasági viszonyokat leegyszerűsítő módon mint „a kapitalizmus" rendszerét bíráló nézetekben. Nem vitatható ugyan, hogy a világgazdaság fennálló rendje egy olyan piacgazdaság, amelyben a (multinacionális) tőke játssza a meghatározó szerepet, maga a *„kapitalizmus"* azonban nemcsak sokat változott az elmúlt évszázadok folyamán,[2] különösen a legutóbbi évtizedekben, hanem igen sokféle arculatot, változatot is felmutat. Ráadásul magának a piacgazdaságnak az elutasítása legfeljebb utópikus víziókat táplálhat, de nem segít reális alternatívák feltárásához.

A volt szovjet, illetve ahhoz hasonló rendszereknek a kapitalizmusnál jobb rendszerként, bármilyen értelemben vett *„létező szocializmusként"* való értelmezése – pusztán annak alapján persze, hogy a szóban forgó rendszerek miként nevezték el önmagukat, vagyis milyen *cégért* választottak – nemcsak tragikomikus, hanem a lényeget elfedő, sőt meghamisító *ideologikus beállítás*.[3] Ez még abból a szempontból is félrevezető, hogy a ma is létező és a világgazdasági viszonyok mélyreható átalakulása nélkül alighanem a jövőben is megjelenő hasonló, vagyis lényegüket tekintve: tartósan és a társadalom minden szférájára kiterjedően militarizált, államkapitalista rendszerek felismerését gátolja!

Nem kevésbé mutatnak persze ideologikus szemléletet, nem kevésbé foglalnak magukban – bár kevésbé explicite, inkább ügyesen rejtve – hamis, ideológiai tartalmat a fennálló viszonyok anomáliáinak apologetikus elrejtésére alkalmas elméletek, amelyek a valóságtól elvonatkoztatott, racionális cselekvéseket feltételező és többnyire matematikai formában megjelenő modellekben jelennek meg.

---

[2] A Nobel-díjas *Amartya Sen* (2009) szerint nem is érdemes arról vitatkozni, hogy „új kapitalizmusra" van-e szükség, hiszen a kapitalizmus fogalmának eredeti értelmezése sem igen illik a mai valóságra, amelyben a tranzakciók zöme piacon kívül megy végbe, és a közszolgálatokra vonatkozó jogosultság, valamint az egyének jövedelme nem csak a magántulajdon alapján határozódik meg.

[3] Bővebben lásd: *Szentes, T.* (2003). IV. fejezet.

Sőt, voltaképpen minden olyan elmélet ideológiává torzul, amely *az igazság kizárólagos birtokosaként* lép fel, illetve amelynek a tételeit általános és örök érvényű hittételekként kezelnek hívei. Az, aki valamely (bármely!) elméleti irányzatot a teljes valóság megértésének egyetlen helyes és alkalmas eszközének tekint, voltaképpen arról tesz tanúságot, hogy nem ismeri az adott tudományos diszciplína, sőt általában az emberi tudomány fejlődéstörténetét, sem pedig az elméletek valódi természetét és az absztrakcióból eleve adódó korlátjait. A valóság ugyanis sokkal bonyolultabb és sokkal gyorsabban is változik, semhogy egy elmélet azt teljességében és örök igazságként leírni és megértetni lenne képes.

Mindaddig, amíg a társadalomtudományban, annak bármelyik diszciplináris ágazatában valamely kizárólagosságra törekvő, illetve „fő áramlatként" annak tekintett elmélet válik dominánssá más elméletek, elméleti irányzatok kiszorítására, negligálására törekvések mellett, a társadalomtudomány óhatatlanul az ideológiák fogságában szenved.

3. A társadalomtudományi oktatás legfőbb követelményei

A természettudományok és a technika fejlődésének, valamint a tőke nemzetközi áramlásának és transznacionalizálódásának, valamint a globalizációs folyamat felgyorsulásának következtében a világtársadalom és annak gazdasági rendszere az előrehaladó regionális és globális integrálódás útjára lépett. (Erről bővebben lásd: *Szentes, T.,* 2002) Korunkban a gazdasági folyamatoknak mind a technológiai változásokkal, mind pedig az egyes államok politikájának, jogi és intézményi rendszerének változásaival való összefüggése, valamint a természeti környezetet, az ökológiai egyensúlyt is erőteljesen érintő hatása mind nyilvánvalóbbá válik. A haditechnika félelmetes fejlődése, a tömegpusztító, sőt világkatasztrófa előidézésére alkalmas fegyverek gyártása és kereskedelme, valamint a terjedő nemzetközi terrorizmus veszélye és az azt tápláló egyenlőtlenségek növekedésének ténye az emberi nem fennmaradásának és fenntartható fejlődésének globális kérdéseit állítja előtérbe.

Mindez tehát nemcsak egy új, de ismét holisztikus szemlélet alkalmazását és az egymástól elkülönült, önmagukban gazdagodó, de a többi nélkül mégis elszegényedett társadalomtudományi diszciplínák szorosabb együttműködését, multi- és interdiszciplináris megközelítési módszereket, az eredmények integrálását, valamint új, az eddigieket meghaladó korszerű, reális paradigmák kidolgozását követeli meg, hanem feltételezi és megköveteli a társadalomtudományok *megszabadulását az ideológiák hatásától és kritikai szerepének* megerősítését, illetve helyreállítását is. Mégpedig mind a valóság, a tapasztalható gyakorlat és a fennálló viszonyok, mind pedig saját eredményeik, téziseik, illetve következtetéseik és javaslataik rendszeres kritikai elemzését és felülvizsgálatát.

E kritikusi szemléletnek megfelelő helyet és súlyt kell biztosítani az oktatásban, vagyis a jövő generációk nevelésében is.

A társadalomtudományok oktatásának, főként felső szinten, az a feladata, hogy - kizárólagosan igaznak hitt tételek (hittételekként), megkérdőjelezhetetlenként beállított „kész" ismeretanyag átadása helyett – ismertesse meg a hallgatókkal a különféle koncepciókat, elméleti irányzatokat és az ezekből származó, a gyakorlatban is használt vagy felhasználható fogalmakat és módszereket, továbbá hogy egyszersmind mutasson is rá ezek értékének és felhasználhatóságának viszonylagosságára, korlátjaira. Vagyis oszlassa el a hozzájuk tapadó illúziókat, illetve a velük szemben támadt előítéleteket. Következésképpen az elméletek oktatása kritikai kell, hogy legyen.

Dudley Seers (1969), a sussexi iskola nagy alakja szerint az egyetemi oktatásnak egyik funkciója, hogy "egészséges szkepticizmust keltsen", és "az az oktató, aki előadását a rendelkezésre álló tananyag-szövegek korlátjainak feltárására is építi, ... nagy szolgálatot tesz" (30-31. o.).

A hazai társadalomtudományi oktatásban kétségkívül nagy előrelépés történt a nemzetközi, főként nyugati szakirodalom felhasználása és a nyugati, elsősorban angolszász tankönyvek ismeretanyagának megismertetése terén. Ennek azonban és az oktatás színvonala, illetve követelményei nyugati normákhoz való igazításának (mint követelménynek) nem kellene együtt járnia azzal, hogy saját tananyagaink korszerűsítéséről, újabb tankönyvek és szaktudományos monográfiák megírásáról, valamint az eddig elért tudományos eredményekről és oktatási tapasztalatokról lemondva egyszerűen áttérünk az amerikai *standard tankönyvek fordítására*, illetve kritikátlan átvételére. Ez egyébként is a hazai szellemi tőke lebecsülését és – kimondom: – bizonyos fokú szolgalelkűséget is jelent. Annak idején *Zrinyi Miklós és Széchenyi István* is azt hangsúlyozta, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak", és még az 1950-es évek sztálinista kemény diktatúrája idején sem vált gyakorlattá a hazai szerzők által írt tankönyveknek (még a kifejezetten ideológiai tartalmúaknak sem) szovjet tankönyvek fordításával való helyettesítése!

Eötvös Lóránd, az Akadémia egykori elnöke (1890, repr. 2000) arra figyelmeztette az egyetemeket, illetve azok oktatóit, hogy a tudományt csak az tudja megfelelően oktatni, aki maga is műveli, és nem csak interpretálja mások eredményeit: „az egyetem, mely sok századon át félreismerve magasztos hivatását, a helyett, hogy tudományt teremtett volna, megelégedett a tudomány commentátorának másodrendű szerepével, mely azonban a múlt században s még inkább a jelenben újra visszafoglalta a tudományt művelő testületek között az őt megillető, kiváló helyet. Az egyetem ma azt az elvet követve, hogy tudományt közölni csak az tud igazában, ki azt maga is előbbre vinni képes", vonzó körébe gyűjti a tudománynak majdnem összes munkásait." (1377. o. - Kiemelés tőlem - Sz. T.)

A nyugati standard tankönyvek ismeretanyagának és terminológiájának oktatása persze nélkülözhetetlen, de azt nem egyszerűen interpretálni, hanem *kritikailag értelmezni* és inkább többel, tartalmilag is és főként egy megfelelőbb szemléletmóddal kiegészítenünk kell.

A *közgazdaságtan oktatásában*, különösen az alapozó képzésben ezt a kritikai értelmezést és kiegészítést nemcsak indokolják, hanem szükségessé is teszik a nyugati, főként amerikai standard tankönyvek legtöbbjének (még a legjobbaknak is) az olyan súlyos fogyatékosságai, mint az alábbiak:

- Többnyire szinte *"ömlesztve" tálalják* a legkülönbözőbb elméleti eredetű, a legkülönbözőbb történelmi korban és helyen született elméleti téziseket és módszereket (az azokat alkotók sajátos, az adott helyen és időben megjelent

problémákra koncentráló, de épp ezért eltérő szemléletmódjának a megismertetése nélkül).

- Az elméleti tételeket és módszereket többnyire fenntartások nélkül, az azokhoz tartozó és gyakorlati alkalmazhatóságukat korlátozó *leegyszerűsítő premisszák*, explicite vagy implicite feltételezett ideális körülmények említése *nélkül* tárgyalják. Az egyébként látványosan ábrázolt modelleknek és precíz matematikai formulákban kifejezett elméleti tételeknek nemcsak a *történelmi eredete marad homályban*, ami megnehezíti megértésüket és egymáshoz viszonyulásukat, hanem eredeti szerzőiknek a megfontolásai, leegyszerűsítő feltételezései és a tételek gyakorlati alkalmazhatóságának ebből eleve adódó korlátjai is. Ez valójában "hittételekké" teszi a tudományban minden esetben feltételekhez kötött, absztrakcióra épített koncepciókat.
- *Szinte kizárólag csak* az ún. *"mainstream"-hez*, vagyis a fő áramlathoz *tartozó* iskolák, illetve teoretikusok konvencionális nézeteit, elméleti téziseit és módszereit foglalják magukban, mellőzve, sőt elhallgatva – éppúgy, mint a szovjet-típusú rendszerekben a Marxizmus-Leninizmus dominanciája idején – az azzal ellentétes vagy akárcsak attól eltérő nézeteket.
- *Többnyire csak a legfejlettebb tőkés piacgazdaságok* körülményeihez, illetve szempontjaihoz vagy éppen érdekeihez igazodó példákat, „eseteket" használnak fel bizonyítási, illetve illusztrációs célra.
- Számos, a tényleges *valóságnak ellentmondó*, annak apologetikus megszépítésére, ideologikus célokra is felhasználható elméleti tételt közvetítenek a hallgatók felé – hasonlóan a Marxizmus-Leninizmus ideológiájával átitatott „politikai gazdaságtan" régi tankönyveihez.
- Rengeteg *felesleges*, hasznavehetetlen, irreleváns, vagyis a *gyakorlatban alkalmazhatatlan*, legjobb esetben is csak pedagógiai, illetve illusztrációs célt szolgáló formulát, levezetést és koncepciót tartalmaznak – többnyire *elegáns matematikai modellekbe* foglalva.

  Dudley Seers szerint: „…sokak szerint az akadémiai 'kiválóság' abban áll, hogy olyasmit tanítunk, ami szofisztikáltabb a korábbinál, akár releváns az az illető ország valamely sajátos problémája vonatkozásában, akár nem. Ennek a feltevésnek az extrém formája az, ha valaki úgy hiszi: a kiválóság éppen az irrelevanciában áll." (Lásd: Livingstone et alia, szerk. 1969, 28. o.)

  Professor Beveridge, a London School of Economics korábbi rektora, illetve igazgatója megállapította: "A gazdaságtudomány megkülönböztető vonása az, hogy olyan tudomány, amelyben az általánosításoknak a tényekre hivatkozó igazolását mint irrelevánst negligálják." – Idézi *G. Routh,* (Lásd: Livingstone et alia, szerk. 1969, 59. o.)

  Paul Krugman (2009) is, akinek M. Obstfelddel közösen írt tankönyve a konvencionális közgazdaságtan egyik tipikus megnyilvánulása, benne a nemzetközi tőkeáramlásnak transzformációs görbével ábrázolható „intertemporális kereskedelemként" való elképesztően leegyszerűsítő, sőt apologetikus értelmezésével, a válság sokkoló hatására a *New York Times* 2009. szeptember 2-i számában már a következőket írja (magyarra fordítva): „Csak kevés közgazdász látta a jelenlegi válság közeledtét előre, de ez az előrelátási kudarc a legkisebb volt a szakterület problémái között. Fontosabb volt a szakma vaksága magát a katasztrofális kudarcok lehetőségét illetően egy piacgazdaságban…a közgazdasági szakma ment tévútra, mivel a közgazdászok mint csoport összetévesztették az imponáló matematikába páncélozott szépséget

az igazsággal…a közgazdászok ismét beleszerettek egy olyan gazdaság régi, idealizált víziójába, amelyben ésszerűen cselekvő egyének hatnak kölcsönösen egymásra tökéletes piacokon, ezúttal tetszetős egyenletekben ábrázolhatóan. Szerencsétlenségre, a gazdaságnak ez a romantikussá tett és sterilizált víziója a legtöbb közgazdászt arra késztette, hogy figyelmen kívül hagyjon mindent ami rosszul működik." És így tovább… …

- Számos olyan fontos *fogalom, koncepció és elemzési*, illetve *mérési módszer* marad ki ismeretanyagukból, amely a gyakorlatban nemcsak használatos, hanem nélkülözhetetlen is.

Nem kevésbé súlyos, *szemléletbeli fogyatékosságai* is vannak a szóban forgó standard tankönyvek legtöbbjének. Éspedig.

- Az elméleti tételeket, módszereket és modelleket kritikátlanul, kétségbevonhatatlan ismeretekként, *a „tudás" kész elemeiként* tálalják, ami a hallgatókban azt a tévhitet táplálja, hogy az azokból tanultakat minden további nélkül majd alkalmazhatják is a gyakorlatban.

  Dudley Seers ide vonatkozó megjegyzése szerint: "Sajnálatos módon a hallgatók túlságosan is hajlamosak úgy tekinteni az egyetemre, mint egy olyan helyre, ahol *a tudást* kapják meg." "Egy közgazdaságtan oktatónak az egyetlen halálos bűne az, ha hallgatóiban azt a hitet kelti, hogy ha 'Benham' vagy 'Samuelson' vagy 'Lipsey' tételeit megtanulják, akkor már a közgazdásszá válás útján vannak".(Lásd: Livingstone et alia, szerk. 1969, 31. o.)

- A gazdasági jelenségeket és folyamatokat *történelmi és társadalmi összefüggéseikből kiragadva* mint valamiféle „tiszta ökonómia" tárgyait kezelik, vagyis ökonomista szemlélettel, ami a gazdaságtudománynak mint a természettudományokhoz hasonló „egzakt" és „kemény" diszciplínának a társadalomtudományoktól, a „puha" diszciplínáktól való elhatárolását sugallja.

- A mikro-, illetve makro-ökonómiai jelenségek és folyamatok vélt vagy valós törvényszerűségeinek magyarázatánál általában *a „racionálisan cselekvő (fogyasztó vagy termelő) egyén", illetve egyének viselkedéséből* indulnak ki, vagyis voltaképpen a társadalmi közegből kiragadott, a hajótörött Robinsonhoz hasonlítható egyedekéből, és abból vezetik le a fogyasztói kereslet, a termelői kínálat, az árak és jövedelmek alakulása, stb. jelenségeit.

  J. Galbraith (1958) írta: "… a modern nagyvállalatot nem a tulajdonosok irányítják, hanem az igazgatók, a menedzserek", akik "azért dolgoznak, terveznek, újítanak és ruháznak be, hogy olyan részvényesek jövedelmét növeljék, akiket nem is ismernek." Szerinte: "aki képes elhinni, hogy a sarki újságárus és a Genereal Motors tulajdonképpen tejtestvérek, s mindketten egyformán vannak alávetve a piacon uralkodó erőknek,…az képes elhinni bármit is." (506, 500-501. o.)

- Az egyébként *„tökéletes"* és önműködő piacgazdaság zavarait, esetleges „tökéletlenségeit" általában e rendszeren kívülre helyezik, vagyis külső körülményeknek, erőknek, beavatkozásoknak tulajdonítják.

- A világgazdasági jelenségek és folyamatok vélt vagy valós törvényszerűségeit pedig általában *a feltételezetten egymástól függetlenül kifejlődött és eredetileg „zárt" vagy „zártnak" tekinthető nemzetgazdaságok belső törvényszerűségeire vonatkozó tételekből* igyekeznek levezetni.

- Ugyanígy, a világgazdaságban létrejött, a különböző országokra, illetve ország-csoportokra jellemző *„gazdasági rendszerek"* tipikusnak mondott vonásait,

működésük jellemzőit is (beleértve a „gazdaságilag elmaradott" országok rendszerének és az ún. „szocialista" rendszernek is a meghatározó jellemzőit) pusztán az adott ország, illetve ország-csoport másoktól függetlennek feltételezett *belső körülményeiből* származtatják.

A „Nemzetközi gazdaságtan", illetve az ún. „Open Macro-economics", azaz „Nyitott makro-gazdaságtan" elnevezésű tantárgy standard amerikai tankönyveinek zöme ezt a *történelmietlen, sőt mindinkább anakronisztikus szemléletet* tükrözi, amely az eredetileg egymástól függetlenül kifejlődöttnek és elsődleges elemzési egységnek tekintett nemzetgazdaságok között a későbbiekben kialakuló (kvázi „külső") gazdasági kapcsolatok halmazaként értelmezi a mai világgazdaságot mint ún. „nemzetközi gazdaságot", nem pedig mint a nemzetgazdaságok kifejlődésével párhuzamosan és kölcsönhatásban kibontakozó szerves rendszert.

Ez a szemlélet persze jól megfelel az ultraliberális felfogásnak és a fennálló világgazdasági rendszer súlyos egyenlőtlenségeit, *aszimmetrikus interdependenciáit és egyensúlytalanságait negligáló apologetikának*. De persze nem idegen azok számára sem, akik a *„Marxizmus-Leninizmus" politikai gazdaságtana tankönyveiből* azt tanulták, hogy *miután* a termelőerők „túlnőnek" a nemzetgazdasági kereteken, vagyis azt követően fejlődnek csak ki az ún. „nemzetközi gazdasági kapcsolatok".

Nem véletlen, hogy az ilyen szemlélet fölöslegesnek tartja *mind a történelmi, mind a globális összefüggések vizsgálatát*. A szóban forgó standard tankönyvek zöme nem is foglalkozik a világgazdaság fejlődésének történetével, mint ahogy a „nemzetközi gazdaságtan" elméletének történetével sem.

Indokolt azonban megjegyezni, hogy még az „újnak" mondott és egyre népszerűbbé váló *politikai gazdaságtanra* sem jellemző egy valóban holisztikus látásmód. Igaz persze, hogy ez az irányzat, éppúgy, mint az ún. *„neo-institucionalizmus"*, örvendetes módon épp a szóban forgó standard amerikai tankönyvek fentiekben kifogásolt ökonomista és történelmietlen szemléletmódjával kíván szakítani. Egy a történelemhez valóban hű és a széles társadalmi, illetve nemzetközi összefüggéseket figyelembe vevő probléma-megközelítésekhez azonban nem elegendő a neo-klasszikus közgazdaságtannak és a hatalmi viszonyokkal foglalkozó politológiának valamiféle integrálása, illetve az ún. *„Nemzetközi politikai gazdaságtan"* vonatkozásában a nemzetközi gazdaság és a nemzetközi politika interakciójának vizsgálata. Az utóbbi által hangsúlyozott „állam-központúság" nem kevésbé vezet egyoldalúságokhoz, minta a „piac-központúság".

A nyugati, illetve *amerikai standard tankönyvek* magyar nyelvre való lefordítását és az alapozó képzésben valamiféle egységes tankönyvekként való bevezetését a tananyagok nemzetközi „kompatibilitásának" biztosítása, vagy közelebbről az „európai felsőoktatási térség" oktatási követelményeihez való igazodás szándéka sem indokolhatja. Nemcsak azért, nem, mert az *egyetemi autonómia és az egyetemi oktatók „akadémiai szabadsága"* a felsőoktatási intézmények tankönyveinek ilyen módon való „egységesítését" megengedhetetlenné teszi, hanem mert a nívósabb nyugat-európai egyetemeken, illetve a szakterületen nemzetközileg ismert és elismert professzorok részéről az idegen (különösen az amerikai) tankönyvek kizárólagos bevezetésére való ilyen törekvéseknek a nyomát sem találhatjuk. Ráadásul az amerikai tankönyvek magyar nyelvre fordítását már az a tény is fölöslegessé teszi, hogy a közgazdaságtant oktató felsőfokú tanintézményekben az *angol nyelv ismerete* eleve felvételi kritérium.

De egyébként is egy dolog a közgazdaságtani tárgyak nemzetközileg, illetve az EU-n belüli többé-kevésbé standard tananyagának oktatására és elsajátítására vonatkozó jogos

követelmény, és egészen más dolog annak egy-egy amerikai vagy más külföldi tankönyv egyszerű lefordításával való teljesítése.

A nyugati standard tankönyvekben szereplő *ismeretanyagnak és terminológiának* az oktatása ugyan szükséges és hasznos is lehet, de ez nem jelenti azt, hogy olyan arányban és olyan súllyal kell azt oktatni, mint az azokban tapasztalható, és hogy kritikátlanul mint a készre szabott „tudás" részeit kellene azt a hallgatók elé tárni. Vagyis a szóban forgó „standard" ismeretanyagot egyrészt alaposan (a gyakorlati relevancia, alkalmazhatóság és nem utolsósorban a hazai gazdasági gyakorlat igényei szerint) *szelektálni* kell, és másrészt azt nem egyszerűen interpretálni, hanem *kritikailag értelmezni* és inkább többel, tartalmilag is és főként egy *megfelelőbb szemléletmóddal* kiegészíteni is kell.

A Nobel-díjas *Gunnar Myrdal* (1957) kívánatosnak mondta azt, hogy „a fiatal közgazdászoknak meglegyen a bátorsága 'a tartalmatlan, irreleváns és olykor kirívóan alkalmatlan doktrínák és elméleti megközelítések széles skáláját elvetni". Mindamellett azt is hozzáfűzte, hogy „*ki kell válogatniuk* azt, ami valóban praktikus és hasznos, …és akkor azt találják majd, hogy sok régi és ismert érv, valamint elméleti tétel, ha egy új keretbe illesztődik, hasznossá válik.".(101. o.)

Általánosságban és némi leegyszerűsítéssel tehát azt a következtetést vonhatjuk le az *oktatás mikéntjét* illetően, hogy

- ne tanítsunk úgy egyetlen tudományos tételt, eredményt sem, mintha az valamiféle „örök igazságot" testesítene meg, mert ilyenek nem léteznek,
- ne tanítsuk úgy az elméleti tételeket, mintha azok pontos képet adhatnának a valóságról, mert ilyenek soha nem létezhetnek,
- ne tanítsuk a jelenben tapasztalható jelenségeket úgy, mint ha azok kész adottságok lennének,
- ne tanítsunk a gazdaságról úgy, mint ha az a társadalomtól, a politikától és kultúrától függetleníthető lenne, sem pedig a politikáról, szociológiai jelenségekről, kultúráról stb. a gazdasági viszonyok figyelembevétele nélkül,
- ne tanítsunk egyoldalú szemlélettel, mert a valóság jelenségeinek, folyamatainak soha nincs csak egyetlen oldala,
- ne tanítsunk kritikátlanul, mert a tudománynak eleve kritikusnak kell lennie a valósággal és saját magával szemben is, és
- a matematika nyelvén megfogalmazott, matematikai formulákban, illetve modellekben kifejezett tételeket, illetve elméleti összefüggéseket ne tanítsuk úgy, mintha azok leegyszerűsítésektől mentes, egzakt és tárgyilagos tudományosságot képviselő és a gyakorlatban is minden további nélkül alkalmazható ismereteket jelentenének.

4. A társadalomtudományok kritikusi szerepe és a politika

A társadalomtudományok nagy részének a politikához, politikai hatalomhoz és döntéshozatalhoz való viszonya nyilvánvalóan más, mint a természettudományoké és orvosi tudományoké. Ez utóbbiak eredményeit általában minden politikai erő és minden, bármilyen pártok által alkotott kormányzat elismeri és örömmel fogadja. Képviselőik és a politikai hatalom között legfeljebb csak akkor képződik konfliktus (a költségvetési támogatások mértékének vagy éppen a természettudományos és egészségügyi oktatás mikéntjének ügyétől eltekintve), ha a tudományos eredményeket, felfedezéseket romboló, pusztító célra kívánja a hatalom felhasználni.

Ezzel szemben a közgazdaságtudományi, politológiai, történettudományi, szociológiai, jogtudományi és még más társadalomtudományi kutatások is – természetüknél és funkciójuknál fogva – eleve a fennálló társadalmi valóság és annak történelmi gyökere, a gazdaság állapota, illetve fejlődése és a mindenkori gazdaságpolitika, a meglévő intézményi rend, a jogi szabályozások és politikai döntések *kritikai* vizsgálatát tételezik fel. Vagyis magának a társadalomtudományi kutatásnak a természetéhez és funkciójához tartozik a *kritikai szemlélet*, amely nélkül nem is lehet igazán tudományos a munkánk.

Mert *nem* a mindenkori valóság igazolása, a társadalmi cselekvés vagy éppen kormánypolitika indoklása, még kevésbé dicsérete, hanem annak is a kritikai elemzése - sőt, még a lehetséges legjobb lépéseknek, intézkedéseknek is az árnyoldalára, kedvezőtlen hatásaira való figyelmeztetés - a mi tudományunk és e tudomány szerény munkásainak is a feladata.

Egyfajta Madách-i értelemben vett *"luciferi szerep"* ez, amely a történelmi szín-változások sorában az újabb és újabb eszmék gyakorlati megvalósulásának kíméletlen, de egyszersmind új eszmékre és új társadalmi kísérletekre ösztönző *kritikájában* testesül meg, és explicite is kifejeződik a kritikus értelem e képviselőjének, Lucifernek a teremtést véghez vivő Úr dicséretet számon kérő kérdésére adott frappáns válaszában:

> "És nem érzéd-e eszméid között az űrt,
> mely minden létnek gátjaul vala,
> és teremteni kényszerültél általa,
> Lucifer volt e gátnak neve,
> ki a tagadás ősi szelleme."

A már említett *Dudley Seers* (1969), a sussexi iskola egyik kiválósága, az Európai Fejlődéskutatók Társaságának első elnöke egy nemzetközi konferencián arra mutatott rá, hogy az akadémiai közösségek, „az egyetemek jelentik talán ez egyetlen nagyobb független központot, amelytől a kormányzatok a hivatalos politika konstruktív bírálatát várhatják el”.

Elfogulatlan és tárgyilagos csak az a tudományos kritika lehet, amelyet nem befolyásolhat az egyik vagy másik politikai erő, illetve párt iránti szimpátia vagy ellenszenv. Ezt *Glatz Ferenc* annak idején az MTA elnökeként úgy fogalmazta meg, hogy az Akadémiának „egyenlő távolságra és egyenlő közelségben kell lennie” a politikától, illetve a politikához.

Eredendő feladata tehát a társadalomtudományoknak bírálni a fennálló viszonyokat – mind az adott társadalomban, mind pedig a világ mai rendjében. Ami az előbbit, közelebbről pedig az adott társadalom viszonyait és életkörülményeit befolyásoló

kormánypolitikát illeti, ugyan ki és mikor állíthatná, hogy valamely (bármelyik) párt kormányzati politikája vagy éppen választási programja az egyedüli helyes megoldást, illetve utat jelöli ki?! Hiszen eleve nem is lehetnek tökéletes megoldások. Nem léteznek olyan intézkedések, döntések, amelyeknek ne lenne negatív oldala, kedvezőtlen következménye is. A társadalomtudományi elemzésnek éppen az a feladata, hogy miközben *többféle alternatíva* lehetőségét vázolja fel, kimutassa azok *pozitív és negatív hatásait egyaránt*, jelezve persze azt is, hogy *a társadalom mely részeit és generációit érintik* azok így vagy úgy. Ezt persze tárgyilagos tudományossággal csak akkor tudja megtenni, ha nem válik rabjává valamelyik elméleti irányzatnak, divatos „iskolának".

Ami pedig a világ fennálló rendjét illeti, sajnálatos módon a nyugati, főként amerikai standard tankönyvek zömében (olykor még a legjobbakból is) szinte minden olyan elméleti koncepció (köztük nem is egy Nobel-díjasé) is kiiktatódik, amely kritikailag értékeli azt és bírálja a fennálló viszonyokat. Holott beszélhetünk-e a nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás terén a partnerek egyenlőségéről, a kölcsönös és egyenlő előnyök megvalósulásáról, amikor a világpiaci árarányok változása számos ország számára rendszeres veszteséget okoz, az eladósodás kumulatív folyamata pedig már drámai méreteket ölt?! Vagy szólhatunk-e az általános emberi jogok érvényesülésének követelményéről úgy, hogy elhallgatjuk azt a tényt, hogy még a legdemokratikusabb és legliberálisabb államok is szelektív módon korlátozzák (az adott viszonyok között persze érthetően) a külföldiek bevándorlását azok állampolgársága és képzettsége szerint, vagyis diszkriminálnak?! Vagy lehet-e, szabad-e a terrorizmusról a nélkül szólni, hogy annak „melegágyát": a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek súlyos és tragikus tényét ne tárnánk fel?! És lehet-e „fenntartható fejlődésről" pusztán ökológiai értelemben szólni?!

A világgazdaság fennálló rendje sem az előnyök kölcsönösségét, sem az egyensúlyt, sem pedig az esélyek egyenlőségét, illetve a fejlődésbeli kiegyenlítődést *nem* biztosítja. Annak egyenlőtlen viszonyai és egyenlőtlenítő mozgástörvényei mellett igencsak csekély lehet a reális reménye a világnépesség túlnyomó részét magában foglaló fejlődő országok többségének arra, hogy felzárkózzék, sőt, hogy elfogadható emberi körülményeket, humánus és demokratikus viszonyokat teremtsen a társadalomban.

Talán nem árt emlékeztetni arra, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésén és más nemzetközi fórumokon a hetvenes évek közepén egy *"Új Nemzetközi Gazdasági Rend"* megteremtését célzó program került napirendre. Ez akkor általános reményt keltett a tekintetben, hogy a nemzetközi közösség együttes erőfeszítésekkel és kölcsönös kompromisszumokkal határozott lépéseket tesz majd az "Észak" és a "Dél", vagyis a fejlett és a fejlődő országok közötti "nemzetközi fejlődési szakadék" mielőbbi jelentős csökkentésére és fokozatos felszámolására. Az ENSZ Közgyűlése által elfogadott reformprogramnak azonban gyakorlatilag egyetlen pontja sem valósult meg.

A "nemzetközi fejlődési szakadék" problémájának a megoldása, vagy legalábbis lényeges enyhítése nemcsak annyiban vált *az emberiség "fenntartható fejlődésének", sőt egyáltalán fennmaradásának* feltételévé, hogy az *ökológiai egyensúly végleges megbomlásának* (a természeti környezet tartós és irreverzibilis megkárosításának, a meg nem újítható természeti erőforrások kimerítésének, az éghajlati és biológiai feltételek kedvezőtlen megváltoztatásának, a talaj, a vizek, a levegő szennyezésének) a veszélye a "Dél" elmaradottsága és a fejlett Nyugat korábbi fejlődés-modelljének utánzására tett

erőfeszítései nyomán fokozódik. Mindezeken felül azért is, mert ott a nyomor, éhínség, létbizonytalanság, szociális feszültségek, elnyomó diktatúrák miatt és nem utolsósorban az elektronikus média révén a világ fejlett részének gazdagságáról, jólétéről, sőt fényűzéséről szerzett ismeretek nyomán nő a tömegek elkeseredettsége. Ez növeli a menekültek áradatát, az "Észak felé menetelést", fokozza a társadalmi, etnikai, vallási és nemzetközi feszültségeket és kedvező talajt teremt a mindinkább nemzetközi méretűvé és technikailag fejletté vált terrorizmusnak, ezáltal aláásva az egyének és népek, végső soron a világtársadalom létbiztonságát.

A fennálló és az emberiség jövőjét veszélyeztető viszonyok reális kritikája tehát a társadalomtudomány fontos feladata!

(2008)

Hivatkozások

Bekemans, L. - Lourtie, P. (1995), *Economy and Society in Europe. A Contribution to European Studies programmes.* European University Press, Bruxelles. (College of Europe Working Papers, No. 7.)

Csaba, L. (2009), *Crisis in Economics?* Akadémiai Kiadó, Budapest

Csaba, L. (2010), „A válságkezelés válsága és a kiút kiúttalansága?" in: Muraközy, L. szerk. (2011), *Húsz év múltán.* Akadémiai Kiadó, Budapest

Galbraith, J. K. (1958), *Egy kortárs emlékei.* Európa Könyvkiadó, Budapest

Harcourt, G. C. (1972), *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital.* Cambridge University Press, Cambridge.

Heller, Á. (1994), *Általános etika.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest

Leibenstein, H. (1957), *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York

Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J. F. – Svendsen, K. E. szerk. (1969), *The Teaching of Economics in African Universities.* Proceedings of a Conference. University of Dar es Salaam.

Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Under-developed Regions*. Methuen, London

Myrdal, G. (1968), *Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations.* Vol. 1. Pantheon, New York

Prigogine, I. – Stengers, I. (1986) *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*. Gallimard, Paris – Magyarul megjelent *Az Új Szövetség. A tudomány metamorfózisa* címmel. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1995.

Seers, D. (1969), „The Meaning of Development". Paper presented at the 11th World Conference of the Society for International Development, New Delhi, 14-17 November 1968. In: *International Development Review.* Vol.11, No. 4.

Szentes, T. (2002), *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában.* Savaria University Press, Szombathely

Szentes, T. (2003) *World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Akaémiai Kiadó, Budapest

Szentes, T. (2009), *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája.* Napvilág Kiadó Budapest